

СЕКЦІЯ 2
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАВЧАННЯ

УДК 371.321:801.8

**РОЗВИТОК МИСЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРОЦЕСІ
ЗАСВОЄННЯ ДИСКУРСНОГО МОВЛЕННЯ НА УРОКАХ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СТАРШИХ КЛАСАХ**

Андрієць О.М., к. пед. н., доцент,
докторант кафедри мовознавства
Херсонський державний університет

У статті шляхом аналізу теоретико-методологічних концепцій мисленнєвої діяльності, зокрема видів мислення, логічних мисленнєвих операцій, визначено чинники, що зумовлюють когнітивно-комунікативний розвиток особистості, з'ясовано засоби формування дискурсного мовлення учнів старших класів на уроках української мови.

Ключові слова: мислення, мисленнєва діяльність, логічні операції, мотивація навчання, дискурс, мова, мовлення.

В статье путем анализа теоретико-методологических концепций мыслительной деятельности, в частности видов мышления, логических мыслительных операций, определены факторы, обуславливающие когнитивно-коммуникативное развитие личности, выяснены средства формирования дискурсной речи учащихся старших классов на уроках украинского языка.

Ключевые слова: мышление, мыслительная деятельность, логические операции, мотивация учения, дискурс, язык, речь.

Andriiets O.M. DEVELOPMENT OF MENTAL ACTIVITY IN THE PROCESS OF LEARNING DISCOURSE SPEECH AT THE UKRAINIAN LESSONS IN HIGH SCHOOL

This article outlines factors which predetermine the cognitive and communicative development of personality by way of analysis of theoretical and methodological concepts of mental activity including types of thinking and logical thinking operations. The means of formation discursive speech of the pupils of high school at the Ukrainian lessons are analyzed.

Key words: thinking, mental activity, logical operations, learning motivation, discourse, language, speech.

Постановка проблеми. Спираючись на Національну доктрину розвитку освіти України у XXI столітті, Держстандарт та чинні програми, становлення дискурсної особистості старшокласника відбувається за умови пріоритетного впровадження в системі освіти останніх інновацій, інформаційних і лінгводидактичних технологій з урахуванням психолінгвістичних властивостей механізмів засвоєння мови, зв'язку мислення й мовлення у процесі когнітивно-комунікативної діяльності. Сьогодні оволодіння мовою можливе лише на основі розвитку креативного мислення старшокласників, їхньої уваги, пам'яті, інтелекту, уяви та інших психологічних чинників й обов'язкового врахування того мовного оточення, у якому перебувають школярі-мовці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання мови та мислення, мовленнєвої й комунікативної діяльності, наступності й перспективності формування та розвитку мовленнєвих і комунікативних дій, психоло-

гії сприймання, відтворення, аналізу й узагальнення навчального матеріалу порушували вітчизняні та зарубіжні вчені. Серед них – психологи Б. Ананьєв, Б. Баєв, І. Бех, П. Блонський, Л. Виготський, М. Жинкін, О. Леонт'єв, Д. Міллер, В. Скалкін та інші, лінгвісти й психолінгвісти І. Зимня, Т. Ладженська, О. Потебня, Г. Рубінштейн, Ф. де Соссюр та інші, лінгводидакти Н. Голуб, О. Горошкіна, М. Вашуленко, С. Караман, Л. Мамчур, В. Мельничайко, М. Пентилік, К. Плиско, Л. Скуратівський, І. Хом'як, Г. Шелехова та інші.

Основним напрямом психологічних концепцій науковців є положення про самосвідомість як діяльність, яка, маючи власну структуру (мотив, мету, способи та засоби реалізації), проходить у своєму формуванні шлях від зовнішньої діяльності до її внутрішньої форми; усвідомлення індивідуальних рис у розвитку школяра; розуміння психічних функцій як видів діяльності, що дають можливість учню керувати своєю комунікативною поведінкою.

Постановка завдання. Обґрунтувати доцільність застосування елементів когнітивно-комунікативної методики, зокрема мисленнєвої діяльності, на уроках української мови в старших класах із метою активізації в учнів засвоєння дискурсного мовлення, їхнього самостійного творчого мислення й застосування набутих знань у процесі комунікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Домінуюче місце в системі пізнавальних процесів посідає мислення, під яким у сучасній науці розуміють процес відображення об'єктивної реальності, самостійного пошуку й відкриття суттєво нового, тобто процес опосередкування та узагальнення відображення дійсності під час її аналізу й синтезу, що виникає на основі практичної діяльності й досвіду.

Сьогодні мислення людини, що є об'єктом дослідження низки наук (психології, біології, соціології, логіки, психолінгвістики та інших), має чималу кількість класифікацій. Узагальнимо їх таблицею 1.

Таблиця 1

Класифікація видів мислення

Критерії	Види мислення
залежно від змісту (форми) завдань, які необхідно розв'язати:	предметно-дійове, наочно-образне, абстрактне;
за характером завдань:	теоретичне, практичне;
за ступенем розгорнутості:	дискурсивне, інтуїтивне;
із точки зору новизни та оригінальності:	продуктивне, репродуктивне.

Предметно-дійове – вид мислення, пов'язаний із практичними діями над предметами, містить аналіз, конструювання.

Базою наочно-образного мислення є уявлення або сприймання. Показовий для дітей дошкільного віку й учнів початкових класів. У середній і старшій школі передбачає оперування образами (уявлення про явища, предмети, порівняння, узагальнення).

Абстрактне мислення формується на базі мовних засобів; основний компонент – слово, що допомагає у творенні суджень та умовиводів.

Теоретичне мислення спрямоване на теоретичне освоєння дійсності, відтворення її в поняттях. Теоретичне мислення, будучи різновидом словесно-логічного, має дві форми: дискурсивне (від лат. *discursus* – міркування, досвід, аргумент) та інтуїтивне мислення.

Дискурсивне мислення являє собою поетапний процес – міркування, розгорнуте в часі за допомогою умовиводів, і форму-

лювання засновків і висновку. Умовивід реалізується шляхом індукції – від менш загальних до більш загальних суджень або ж дедукції – застосування вже відомого до нових випадків. Однак дискурсивне мислення має подекуди неусвідомлені компоненти. Коли ж такі компоненти домінують, воно набуває вигляду інтуїції – нібито безпосереднього та майже раптового акту пізнання, що здійснюється без достатньо логічних підстав. Це мислення (інтуїтивне) визначається швидкістю перебігу, якнайменшою усвідомленістю, відсутністю чітко виражених етапів.

Практичне мислення пов'язане з формулюванням цілей, виробленням планів, проєктів і часто розгортається за умов браку часу.

Продуктивне мислення передбачає створення нових переконань, його результатом є відкриття нового або вдосконалення розв'язання того чи іншого завдання.

Репродуктивне (або відтворююче) мислення спрямоване на застосування готових знань і вмій.

Схарактеризовані види мислення в особистості співіснують, можуть входити до тієї чи іншої діяльності. Але залежно від її характеру та кінцевої мети той чи той вид мислення переважає. За цими ознаками вони й розпізнаються.

В організації мислення можна виділити такі логічні операції: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, конкретизація, узагальнення.

За словником-довідником з української лінгводидактики, аналіз – це «метод логічного мислення, що полягає в розчленуванні, розкладанні в думці цілого на частини, компоненти, властивості» [4, с. 14]. Автори вказують на мету аналізу, яка є пізнанням частин як елементів складного цілого, встановлення зв'язків між його частинами, виявлення певних закономірностей. Протилежним аналізу є синтез.

Дослідники-методисти І. Кочан і Н. Захлюпана під синтезом розуміють «практичне чи мисленнєве поєднання частин або сторін об'єкта, який вивчають, єдине ціле» [3, с. 247] і додають, що це одна з мислительних операцій, за допомогою якої відбувається процес пізнання та навчання.

Цінним для нашого дослідження є тлумачення терміна «порівняння» з лінгводидактичної точки зору. Так, науковці вкладають у це поняття «процес дослідження, вивчення мовних явищ задля виявлення в них однакових або відмінних рис» [4, с. 190].

Абстрагування, що в латинському (*abstrahere*) перекладі означає відволікати, позначає смислову операцію, котра дає

зможу переходити від конкретних предметів до загальних понять і законів розвитку. Це виділення якої-небудь сторони або аспекту явища, які насправді як самостійні не існують. Шляхом абстрагування здійснюється узагальнення, що являє собою «логічний процес переходу від одиничного до загального чи менш загального до більш загального знання, а також продукт розумової діяльності, форма відображення загальних ознак та якостей явищ дійсності» [4, с. 246].

Конкретизація постає як операція, анти-тетична узагальненню. Вона виявляється, наприклад, у тому, що із загального визначення – поняття – виводиться судження про належність одиничних речей та явищ до певного класу.

Отже, мислення – це аналітико-синтетичний процес, що відбувається шляхом мислительних дій та операцій для вирішення всіляких невідомих завдань. Як специфічне особисте явище, воно характеризується різноманітністю шляхів розв'язання проблемних ситуацій, оскільки кожна особистість має власні індивідуальні здібності й здатності.

Зважаючи на те, що онтогенез мислення – це перехід від наочно-дійового через наочно-образне до словесно-логічного мислення, детальніше зупинимося на образній формі, що реалізується у відношеннях «образ – думка», «мислення – аргумент», «мислення – міркування (дискурс)».

Конститутивними елементами названих відношень, на нашу думку, є мова як «найважливіший засіб людського спілкування; система конвенціоналізованих мовних знаків, які служать засобом комунікації членів певної національної лінгвокультурної спільноти» [1, с. 107–108] і мовлення як процес практичного застосування людиною мови задля здійснення комунікативної мети; «основний спосіб задоволення особистих потреб людини в спілкуванні» [4, с. 81].

Необхідно розпізнавати мову й мовлення. Основні розрізнявальні ознаки такі:

1) Мова – це система умовних символів, що допомагають передати сполучення звуків, які мають для людей певні значення та зміст. Мовлення – це сукупність звуків, котрі вимовляє або сприймає мовець та які мають той самий зміст і ті самі значення, що й відповідна їм система писемних знаків.

2) Мова одна для всіх людей, які користуються нею, мовлення – специфічно індивідуальне.

3) У мовленні відбивається психологія окремої людини або спільноти людей із характерними особливостями мовлення. Мова відображує психологію народу,

людей, які жили раніше й говорили цією мовою.

4) Мовлення – це діяльність, у якій особистість користується мовою з метою комунікації. Мова – звуковий і словниковий запас, а також граматичні форми слів.

Отже мовлення як реалізація мовленнєвої діяльності та як її продукт здійснюється шляхом мовних засобів. Матеріальний субстрат мови – великі півкулі головного мозку. У лівій півкулі розміщені аналізатори мовлення: два мовленнєво-рухові (дієві під час мовлення та письма), зорово-мовленнєвий (читання).

Отже, мова, функціонуючи в мовленні, виконує функції спілкування, повідомлення, емоційного самовираження та взаємовпливу співрозмовників.

Важливу роль у формуванні та розвитку взаємопов'язаних компонентів мислення й мовлення старшокласників відіграє пізнавальна діяльність, якій властива з'ясувальна (пізнавальна) й комунікативна активність, спрямована на розв'язання конкретних навчальних завдань. Чільне місце при цьому відведено мотивам. Розкриття їх має вирішальне значення, оскільки мотивацію ми визначаємо і як ефективну умову навчання, і як значущий чинник розвитку дискурсної особистості школяра.

Підґрунття мотивів – первинні (природні) та вторинні (набуті) потреби, котрі виступають у мотивах у формі зацікавлень, інтересів, уявлень, міркувань, ідей, моральних переконань та іншого. Мотиви, що виникають у процесі засвоєння української мови, свідчать не тільки про отримання знань старшокласників і використання їх у майбутній діяльності, а й про розширення кругозору, поглиблення та систематизацію виучуваного в дослідницькій практиці, становлення професійно-ціннісних орієнтирів мовної особистості. Результативна мотивація, що подекуди в старшій школі спричинюється проблемними вправами та завданнями, характеризується такими елементами мислення, як оригінальність відповідей, відчуття проблеми, нестандартність висновків, швидкість і раціональність дій, уміння виділяти нові сторони досліджуваного явища, здатність генерувати нові ідеї та гіпотези, уміння класифікувати, синтезувати, узагальнювати тощо. Безсумнівно, значення для старшокласника того чи того мотиву в навчанні мови залежить від вікових особливостей підлітка, його розумових здібностей і здатності відтворити матеріал, зважаючи на мету, завдання, ситуацію комунікації, інтелектуальний розвиток, суспільні та соціальні умови, мовне оточення тощо. При цьому важливо враховувати по-

ступовість у формуванні пізнавальних інтересів учнів і розв'язанні проблемної ситуації в засвоєнні української мови.

Наведемо приклад розвитку дискурсного мовлення під час вивчення теми «Розділові знаки у складному реченні з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку» (9 клас), виділивши такі етапи:

I. Етап уваги. Характеризується привертанням уваги старшокласників до проблеми. Вчитель зазначає, що подеколи виникає питання: які розділові знаки треба поставити, коли у складному реченні збігаються два підрядні сполучники або сполучник сурядності та підрядності; яких правил треба дотримуватися, розставляючи розділові знаки.

II. Етап зацікавленості та сформованості інтересу. Вчитель пропонує пригадати, що відомо учням із попередніх класів про складне речення, його ознаки, види зв'язку. Тож за актуалізації опорних знань реалізується принцип наступності та перспективності виучуваного матеріалу в 6, 8, 9 класах.

III. Народження гіпотези. На цьому етапі учні припускають, що в складному реченні з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку можуть ставитися коми. Наводять приклади.

IV. Перевірка гіпотези й народження суджень. Учитель пропонує порівняти відповіді учнів із матеріалами підручника з української мови [2, с. 211, 217–218], навести власні приклади, зробити узагальнення.

Дотримання такої послідовності дій учителя й учнів під час розв'язання таких

завдань забезпечує, на нашу думку, розвиток продуктивної мотивації старшокласників до вивчення української мови (зокрема, синтаксичних особливостей складного речення), вчить їх аналізувати проблему й самостійно шукати шляхи її вирішення, що служить і розвитком дискурсного мовлення школярів.

Висновки з проведеного дослідження. Мисленнєва діяльність передбачає формування пізнавальних і творчих умінь і навичок школярів у системі когнітивно-комунікативного пізнання та сприяє вихованню мовної особистості школяра, розвитку його дискурсного мовлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації. К.: Довіра, 2007. 205 с.
2. Голуб Н.Б., Ярмолюк А.В. Українська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К.: Педагогічна думка, 2017. 308 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B0kHwvQLtSb5VWtaRklkdXdZZkU/view>.
3. Кочан І.М., Захлюпана Н.М. Словник-довідник із методики викладання української мови. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. 306 с.
4. Пентиліук М.І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики: збірник статей. К.: Ленвіт, 2011. 256 с.
5. Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посібник. / Кол. авторів за ред. М.І. Пентиліук. К.: Ленвіт, 2015. 320 с.
6. Українська мова. 5–9 класи: програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>.